

LES SIS PARRÒQUIES MOSSÀRABS DE TOLEDO

Miquel dels Sants GROS I PUJOL

Original rebut: 12/09/2011
Data d'acceptació: 3/10/2011

Adreça: Arxiu Biblioteca Episcopal
08500 VIC (Barcelona)
E-mail: b.vic.episcopal@diba.es

Resum

L'única informació per saber que passà amb la litúrgia hispana a Toledo, l'any 1085, quan la ciutat caigué sota el domini castellano-ileonès, la trobem en el «De rebus Hispaniae» de l'arquebisbe Rodrigo Ximénez de Rada, obra escrita uns 125 anys després. A la catedral, consagrada l'any 1086, l'arquebisbe Bernat de Sahagún, hi introduí, d'acord amb els decrets del concili de Burgos de l'any 1080, la nova litúrgia romano-franca, mentre que l'antic ritu hispànic devia persistir en la catedral mossàrab fins a l'any 1095 quan l'arquebisbe dispersà la clerecia mossàrab que havia intentat destituir-lo. Les sis parròquies mossàrabs toledanes no apareixeran fins a mitjan segle XII i es formaren amb bisbes, clerecia i famílies andaluses que, fugint de la persecució dels almohades, vers l'any 1147, es refugiaren en la ciutat, emparats pels grans privilegis de repoblació concedits pels reis castellano-ileonesos. L'acord entre l'arquebisbe i els bisbes immigrants portà a la creació d'aquestes sis parròquies de tipus personal.

Paraules clau: Litúrgia hispana, Toledo, parròquies mossàrabs, litúrgia romano-franca.

Abstract

The only information concerning the impact on the Hispanic liturgy at Toledo in 1085, when the city came under the control of the Leon-Castile kingdom, is to be found in the work 'De rebus Hispaniae' by Archbishop Rodrigo Ximénez de Rada, written around 125 years afterwards. In the cathedral which was dedicated in 1086, Archbishop Bernat de Sahagún introduced the new Romano-French liturgy in accordance with the decrees of the council of Burgos in 1080, while the old Hispanic rite was maintained in the Mozarabic cathedral until 1095 when the archbishop dismissed the Mozarabic clergy who had been attempting to prevent its use. The six Mozarabic parishes of Toledo do not appear until the middle of the 12th century when they were created with Andalusian

bishops, clergy and families who, fleeing from persecution by the Almohades in around 1147, took refuge in the city where they enjoyed the protection of the privileges of repopulation granted by the Leon-Castilian kings. It was agreement between the archbishop and the immigrant bishops which led to the creation of these six parishes on a somewhat personal scale.

Keywords: *Hispanic liturgy, Toledo, 11th century, Mozarabic parishes, Romano-French liturgy.*

En tractar dels problemes de tipus litúrgic en què es trobà implicada l'anti-ga comunitat mossàrab de Toledo, l'any 1085, quan la ciutat entrà en l'òrbita político-religiosa del regne castellano-lleonès, com que la documentació de caire notarial és força reduïda, necessàriament s'ha de recórrer a la reconstrucció que en fa l'arquebisbe Rodrigo Ximènez de Rada en la seva cèlebre història *De rebus Hispaniae*. Ximènez de Rada, nascut l'any 1170 a Puente de la Reina, prop de Pamplona, a l'antic regne de Navarra, i que governà la seu toledana en els anys 1209-1247, uns 125 anys després del que explica.¹ Sembla que en general estava força ben informat, encara que, d'acord amb l'estil de fer història del seu temps, de vegades barreja els veritables fets històrics amb els llegendaris. Malgrat tot això, crec que en els seus textos és força fàcil de separar la història de la llegenda.

En la seva obra, l'arquebisbe parla repetidament de la ciutat de Toledo. A nosaltres, però, per l'objectiu que ens proposem en aquestes notes, que és saber el veritable origen de les sis parròquies mossàrabs de la gran ciutat, només ens interessen alguns capítols dels llibres quart i sisè. Així, en el capítol tercer del llibre quart ens ofereix una síntesi força desordenada de la història de la comunitat cristiana de la ciutat des de l'any 711, quan les tropes àrabs la conqueriren per capitulació, fins a la primera meitat del segle XIII, quan ell va escriure l'obra.² Deixant a part la llegenda —«dicitur» diu, amb certa precaució— del trasllat de les relíquies toledanes i de les obres dels antics arquebisbes Ildefons i Julià a la cort asturiana d'Oviedo, que encara no existia,³ explica que la clerecia i els cristians que optaren per quedar-se en la ciutat, pagant el corresponent tribut, pogueren conservar les seves lleis

1. Utilitzem l'edició de J. FERNÁNDEZ VALVERDE, *Roderici Xirnenii de Rada Historia de Rebus Hispanie sive Historia Gothica* (CCCM 72), Turnholt: Brepols 1987.
2. M. BALLESTEROS, *Don Rodrigo Jiménez de Rada*, Barcelona 1936, 32.
3. FERNÁNDEZ VALVERDE, *Roderici Xirnenii de Rada*, 118-119. Potser, Ximénez de Rada es refereix al pas de clergues i de llibres litúrgics de Toledo a Oviedo quan, segons la Crònica d'Albelda, vers l'any 800, el rei Alfons II «omnemque Gothorum ordinem, sicut Toletum fuerat, tam in Ecclesiam quam Palatio, in Oveto cuncta statuit». Cf. H. FLÓREZ, *España Sagrada*, Madrid 1756, 452.

civils i eclesiàstiques, i continuaren tenint bisbes i sacerdots, cosa que és veritat. També diu que entre ells va continuar utilitzant-se —«viguit»— la litúrgia —«officium»— de sant Isidor i de sant Leandre, arquebisbes de Sevilla, la qual, encara actualment, és a dir, en la primera meitat del segle XIII, continua utilitzant-se —«viget hodie»— en sis esglésies parroquials toledanes, sense, però, explicitar quines eren.

En aquest últim punt, però, l'arquebisbe, com veurem després, comet un error, perquè, com és lògic, la comunitat cristiana de Toledo continuà utilitzant els llibres litúrgics hispànics pròpiament toledans, els de l'anomenada litúrgia hispana A, que havia recopilat l'arquebisbe Julià, que regí la seu toledana entre els anys 680-690, i no els d'origen andalús pertanyents a la tradició litúrgica hispana B, publicats vers l'any 1500 pel cardenal Cisneros, que encara duen els títols de «Missale Mixtum secundum regulam Beatissimi Isidori» i «Breviarium Gothicum ad debite persolvendum divinum officium secundum regulam Beatissimi Isidori.»⁴

En aquest mateix capítol Ximènez de Rada també parla d'alguns eclesiàstics eminents pel seu saber, i explica que les comunitats cristianes gaudiren de pau fins que els almohades, vers l'any 1147, envaïren la meitat sud de la península incorporant-la al seu imperi nord-africà. És en aquest moment quan l'arquebisbe explica que Climent, bisbe electe, fugint d'ells s'instal·là a Talavera de la Reina, i a Toledo anaren tres altres bisbes andalusos amb llurs comunitats, on continuaren exercint els seus poders episcopals, i un d'ells àdhuc va rebre sepultura en la mateixa catedral toledana, senyals inequívokes que arribaren a una entesa amb l'arquebisbe titular de la ciutat. Com que l'al·lusió al bisbe electe Clement ve després de parlar de l'arquebisbe Joan de Sevilla, es pot pensar que era un successor seu en la seu hispalense. L'arquebisbe fins i tot diu que havia estat en relació amb persones que l'havien conegut.

La conquesta de la ciutat de Toledo pel rei Alfons VI l'any 1085, i el nomenament del monjo Bernat de Sahagún com a arquebisbe toledà, Ximènez de Rada l'explica després, en els capítols 22-26 del llibre VI. En el capítol 22, l'arquebisbe parla de la capitulació de la ciutat. Alfons VI inicia la conquesta devastant, durant quatre anys, és a dir, a partir de l'any 1081, tota la zona agrícola dels seus entorns a fi que els seus habitants passessin necessitats en la seva alimentació, com a partir de l'any 1086 feren els almoràvits amb les seves ràtzies en intentar recuperar-la.

4. PL 85, 110 i PL 86, 47.

La ciutat es rendí al rei el dia 25 de maig de 1085, amb les màximes garanties de tipus jurídic, econòmic i religiós pels seus habitants musulmans, fins i tot amb la possibilitat de conservar per al culte musulmà la mesquita major de la ciutat, que segurament abans de l'any 711 havia estat la catedral de Santa Maria. A Còrdova, al principi, els cristians i els àrabs compartiren l'església catedral de Sant Vicenç, fins que l'emir Abd al-Rahman I, l'any 786, en iniciar la construcció de l'actual mesquita els donà permís per a construir una nova catedral en un barri marginal de la ciutat.⁵ No sabem res del que passà a Toledo, però no és difícil d'imaginar que podia haver succeït quelcom de semblant quan la comunitat musulmana augmentà i fou ja més nombrosa que la cristiana.⁶ Per desgràcia no s'ha conservat el text d'aquests pactes, però Ximènez de Rada podia haver-los conegut.

En el capítol 23 explica que el dia 18 de desembre, festa de la Mare de Déu, sense concretar l'any, el rei convocà tots els pròcers civils i eclesiàstics del regne a Toledo, on elegiren Bernat de Sahagún arquebisbe toledà, i dotà la catedral de nombroses propietats, drets i immunitats, en la ciutat i en la seva zona. D'aquest document de dotació, per sort,⁷ se'n conserva còpia, la qual ens permet de saber que la gran assemblea tingué lloc d'any 1086, un any i mig després de la conquesta de la ciutat. Del que passà a la comunitat cristiana i a la seva clerecia durant aquest any i mig tampoc no en sabem res. Devia continuar, doncs, en l'església catedral on exercia el culte des que perdé l'antiga catedral visigòtica. Si aquesta església fos la de Santa Maria in Alficén, situada prop l'actual Alcàsser, en inaugurar el culte cristià en la mesquita major, convertida novament en catedral i dotada en l'esmentat 18 de desembre de 1086, la clerecia mossàrab s'hi devia integrar aviat perquè l'església d'Alficén, el dia 13 de febrer de 1095, era lliurada pel rei Alfons al monestir toledà de San Servando,⁸ que uns anys abans, el 1088, ja havia es-

5. E. LÉVI-PROVENÇAL, *España Musulmana hasta la caída del califato de Córdoba (711-1034 de J.C.)* (Historia de España 4), Madrid 1967, 48.
6. L'historiador àrab Ibn Al-Kardabus explica que Taric «encontró, en la más grande de sus iglesias, la Mesa de Salomón ..., veintiún ejemplares de la Torà, del Evangelio y de los Salmos..., veinticinco coronas todas ellas guarnecidas de perlas y piedras preciosas, porque cada vez que moria uno de sus reyes dejaba allí su corona, tras inscribir en ella su nombre, atributos, cuánto vivió...». Cf. IBN AL-KARDABUS, *Historia de Al-Andalus*, Madrid 1986, 64. Sembla que aquesta església, la més gran de la ciutat de Toledo, podria ser l'església catedral, que ja hauria estat assaltada el mateix any 711 pels àrabs.
7. J. F. RIVERA, «El "Liber Privilegiorum" de la catedral de Toledo y los documentos reales en él contenidos», *Hispania Sacra* 1 (1948) 3. F. J. HERNÁNDEZ, *Los Cartularios de Toledo. Catálogo documental*, Madrid, 1985, 5-8, doc. 2.
8. M. GUÉRARD, *Collection des Cartulaires de France, IX: Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Victor de Marseille*, Vol. 2, Paris 1857, 186-190, doc. 829.

tat posat sota la protecció papal i lliurat a Sant Víctor de Marsella.⁹ D'aquesta església, en el document de l'any 1095, es diu que «nunquam titulum christianitatis perdidit, quamvis sub tempore paganorum, nec a christianis incoli et venerari, licet sub iugo perfide gentis, amisit»,¹⁰ és a dir, que en ella sempre hi hagué culte cristià, argument força sòlid per a creure que els servia de catedral.

En integrar-se a l'actual catedral de Santa Maria, la clerecia mossàrab toledana hagué, evidentment, de complir la legislació del regne castellano-leonès, abandonant l'antic ritu litúrgic hispànic i passar a la nova litúrgia romano-franca. Això hauria succeït entre el dia 18 de desembre de 1086, data de la dotació del nou temple, i el dia 13 de febrer de 1095, quan deixaren de posseir l'antiga església d'Alficcén, lliurada pel rei al monestir de San Servando. No consta, o almenys no n'hi ha cap document ni testimoni, que el canvi de lloc de culte ni de ritu litúrgic portés cap problema a la clerecia mossàrab ni a la seva comunitat. Si aquests celebraven el culte en una altra església que no fos la d'Alficcén, però, les coses no podien pas succeir d'una altra manera.

En el capítol 24 Ximènez de Rada parla novament de l'antic ofici litúrgic hispànic d'Isidor i de Leandre, el qual, per influència de la reina Constança, l'esposa del rei Alfons VI, i del papa Gregori VII, fou substituït en tot el regne, excepte a Toledo —«omísso Toletano»— pel ritu romà també anomenat gal·licà, amb clara al·lusió al concili de Burgos de l'any 1080. En aquest capítol també explica que Bernat de Sahagún, amb el consentiment de la reina Constança, acompanyat de soldats cristians, ocupà violentament la gran mesquita toledana i hi introduí ja el culte cristià abans de la seva dotació del dia 18 de desembre de 1086. També hi explica el perdó que el rei els concedí d'aquesta malifeta, amb la intervenció dels mateixos musulmans. Hi ha qui creu que tot això no passa de ser una llegenda piadosa,¹¹ mentre que uns altres el consideren un fet veritable, o almenys plausible.¹² Per als objectius d'aquestes notes, que l'assalt sigui veritat o fals no afecta gens.

En el mateix capítol 24 l'arquebisbe continua explicant que Bernat de Sahagún anà a Roma a presentar el seu nomenament al papa Urbà II, elegit el dia 12 de març de 1088, i que aquest el consagrà bisbe, concedint-li el

9. GUÉRARD, *Collection des Cartulaires de France, IX: Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Victor de Marseille*, 184-186, doc. 828.

10. J. F. RIVERA, *La Iglesia de Toledo en el siglo XII (1086-1208)*, vol. 2, Roma 1976, 13-14.

11. Cf. nota n. 10.

12. R. IZQUIERDO, «Toledo a comienzos del siglo XII», *Commemoración del Fuero de los mozárabes*, Toledo 2003, 38-39.

pal·li arquebisbal i la primacia de totes les esglésies d'Hispania. Bernat tornà a Toledo amb moltes relíquies, i el dia 25 d'octubre, que deu ser del mateix any 1088, consagrà novament l'altar major de la catedral toledana, dipositant-hi les esmentades relíquies. Al final del capítol també es fa ressò de les dificultats que el canvi de ritu trobà en el regne castellano-lleonès, sense fer cap menció a la ciutat de Toledo, i explica els episodis llegendaris del duel entre dos cavallers representants dels dos ritus, i la prova de foc a què varen sotmetre els llibres litúrgics d'ambdues litúrgies.¹³

Més interessant per les nostres recerques és el que l'arquebisbe explica en el capítol 26 de la seva obra. En ell diu que l'arquebisbe Bernat, l'any 1095, en saber que el papa Urbà II, el dia 27 de novembre de l'any 1095,¹⁴ durant la celebració del concili de Clermont-Ferran, havia predicat la creuada per alliberar Terra Santa del poder musulmà, va fer vot de creuada participant-hi personalment. Després d'ordenar alguns clergues toledans —«de clericis indigenis toletanam ecclesiam ordinavit»—, deixà Toledo per unir-se a les tropes dels creuats, i quan ja duia tres dies de camí, la clerecia toledana —«clericis quos in Ecclesia instituerit»—, esperant que no tornaria mai més, després de treure els seus familiars de la residència episcopal —«domestici»—, en varen elegir un d'ells com a nou arquebisbe. Bernat, en saber-ho, tornà enrere, degradà el nou electe i posà monjos benedictins de Sahagún en la catedral, afirmació que permet deduir que de fet disgregà la comunitat clerical mossàrab que la servia. Aquest gest va ser el final de l'antiga comunitat clerical mossàrab de Toledo. L'arquebisbe, en haver dominat la situació, tornà a Roma, on el papa Urbà II l'alliberà del vot de creuada i el va fer tornar a Toledo per assegurar més bé la reforma gregoriana, en la clerecia de la ciutat. Però Bernat no tornà sol a Toledo. Pel camí escollí joves clergues francesos per organitzar amb més garanties el nou capítol catedral, els quals més tard passaren a regir gairebé totes les seus episcopals dependents de Toledo a mesura que s'anaven recreant en les extenses zones conquerides als àrabs.

Sembla que aquest episodi, tan traumàtic per la clerecia toledana, en l'essencial és veritat; però la clerecia, malgrat tot, no havia pas renunciat al dret que d'acord amb l'antiga legislació canònica hispana tenia en l'elecció del seu arquebisbe, i que havia exercit amb més llibertat durant els segles d'ocupació àrab que no en temps dels reis visigots. Devia considerar Bernat de

13. Sobre aquesta qüestió, vegeu P. DAVID, *Études litúrgiques sur la Galice et le Portugal du viè au xiiè siècle*, Paris 1947, 400-402.

14. S. RUNCIMAN, *Historia de las Cruzadas*, vol. 1, Madrid 1973, 112.

Sahagún com un intrús imposat pel poder reial castellano-lleonès, i per consegüent il·legal. Problemes de tipus econòmic també podien haver influït a prendre aquesta decisió gairebé desesperada i, evidentment, condemnada al fracàs. Cal recordar, com ja hem dit, que, quatre anys abans de prendre la ciutat, el rei Alfons havia devastat les zones agrícoles toledanes, i que, després de l'ocupació, els almoràvits continuaven fent el mateix. Això devia fer que la mensa catedralícia, malgrat la gran dotació que el rei havia fet l'any 1086, no gaudís dels suficients recursos econòmics, dels quals ells, conjuntament amb els nouvinguts, havien de viure. A més, de les nombroses despeses de l'arquebisbe, amb els viatges, també devien desequilibrar el pressupost els possibles lliuraments de grans quantitats de diners a la cúria pontificia. Això últim és el que deixa entendre el pamflet anònim «Tractatus Garsiae Toletani canonici de Albino et Rufino», on es critica agrament el papa Urbà II —«Urbanus Romanae Ecclesiae avidissimus pontifex»—, que només recerca relíquies dels màrtirs Albinus (argent) i Rufinus (or), i el desmesurat interès de l'arquebisbe Grimoaldus (Bernat) de Toledo a oferir-li les que havia trobat, amb l'objectiu d'obtenir més honors i privilegis.¹⁵ L'única cosa que sembla que no preocupava als clergues toledans era el canvi de litúrgia, que ja s'havia produït l'any 1086 en integrar-se a la nova catedral; uns nou anys després, en 1095, ja devia estar ben assumit.

Ximènez de Rada, en les seves extenses explicacions, no diu res sobre l'església, on, en perdre l'antiga catedral, l'arquebisbe i la clerecia s'establiren per celebrar-hi el culte. Com hem dit, s'ha suggerit que podia ser l'església de Santa Maria d'Alfizen, prop de l'actual Alcàsser, que segurament ja havia estat la residència oficial dels reis visigots. Podria tractar-se de l'antiga església palatina de Sant Pere,¹⁶ que en rebre la comunitat catedralícia hauria passat a anomenar-se de Santa Maria, que era la titulació de l'antiga catedral. Avala aquesta hipòtesi el fet que és en aquesta església on l'arxiprest Salomó, l'any 1067, acabà d'escriure una còpia del tractat «De perpetua virginitate beatae Mariae» de l'arquebisbe Ildefons de Toledo, en temps de l'arquebisbe Pasqual, ara a Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, *ms. Ashburnham 17*.¹⁷ Més tard, vers mitjan segle XII, en la mateixa zona apareix un convent de monges cistercenques de Sant Pere d'Alfizen. Sembla

15. J. BARREIRO, *Ideología y conflicto de clases. Siglos XI-XIII*, Santiago de Compostela 1977, 176-188.

16. Sobre aquesta església vegeu M. FÉROTIN, *Le «Liber Ordinum» en usage dans l'église wisigothique et mozarabe du cinquième au onzième siècle*, París 1904, p. XXI.

17. A. MILLARES CARLO, *Corpus de códices visigóticos*, vol. 1, Las Palmas de Gran Canaria 1999, 61, n. 67.

impossible de saber si és que l'església, en deixar-la la comunitat mossàrab, recuperà l'antiga titularitat de Sant Pere o bé es tracta de dues esglésies, la de Santa Maria i la de Sant Pere, ubicades en el mateix indret.¹⁸

Per als nostres objectius, en quina església celebrava el culte la clerecia mossàrab en els segles d'ocupació àrab, és menys important que saber quelcom sobre la seva vitalitat i nombre dels seus membres. Els estudiosos que han tractat sobre els mossàrabs toledans sempre s'han fixat més en la mateixa comunitat que no pas en la clerecia que tenia a la seva disposició per a la celebració de les cerimònies litúrgiques, oblidant que aquestes últimes són més cosa de la clerecia que dels laics. Com molt bé ha explicat el professor Ricardo Izquierdo, les opinions no poden ser més dispars. De fet, van des de considerar que era un grup social important i amb força pes en la ciutat fins a negar que n'hi hagués.¹⁹ Si bé és impossible saber quantes famílies mossàrabs hi havia, és lògic suposar que no eren pas moltes i que, per consegüent, la seva clerecia també era força reduïda. Que el bisbe Pasqual, esmentat l'any 1067, hagués estat consagrat en la cort reial de Lleó més aviat afavoreix l'opinió que la comunitat cristiana de Toledo estava força en crisi a mitjan segle XI, poc abans del pas de la ciutat al regne d'Alfons VI. Pel seu nom fins i tot es pot pensar que no era un veritable mossàrab sinó un clerge castellano-llleonès. En aquesta data la comunitat cristiana de Toledo es devia trobar en la mateixa situació que les del nord d'Àfrica, les quals, en els anys 1073-1076, quan Ciriac, arquebisbe de Cartago, es veié obligat a consultar el papa Gregori VII i li hagué de notificar que no podia complir el cànon 4 del Concili de Nicea, que mana ser almenys tres bisbes en tota nova consagració episcopal.²⁰ Per això la clerecia mossàrab toledana havia hagut de recórrer a l'episcopat castellano-llleonès per a obtenir un nou arquebisbe. Quelcom de semblant ocorregué un segle després, quan el bisbe electe Clement, segurament de Sevilla, s'instal·là a Talavera de la Reina, sense esdevenir mai bisbe efectiu d'una seu tal, ens ha explicat Ximènez de Rada en el capítol tercer del llibre quart de la seva història d'Hispania. Per tot això sembla que es pot jutjar que l'any 1085 la clerecia mossàrab ja no tenia bisbe i que era força reduïda. Segurament s'adaptà amb facilitat a la nova situació,

18. J. PORRES, *Historia de las calles de Toledo*, vol. I, Toledo 1971, 250.

19. IZQUIERDO, «Toledo a comienzos», 31-34. Recentment J. P. Rubio Sadia afirma fins i tot que la comunitat cristiana de Toledo «en el momento de entrar a formar parte del reino castellano-leonés se hallaba mermada y debilitada desde el punto de vista cultural e incluso litúrgico», J. P. RUBIO SADIA, «Que de ambos oficios era Dios servido. El origen de la dualidad litúrgica toledana en la historiografía renacentista», *Hispania Sacra* 59 (2007) 161.

20. PL 148, 308 i 449-450.

amb el consegüent canvi de litúrgia, encara que en el fons se sentia la veritable dipositària de l'antiga tradició toledana, i quan se sentí més forta amb els nous membres ordenats per l'arquebisbe Bernat, plantà cara al papa Urbà II i al rei de Castella-Lleó elegint un successor a l'arquebisbe. La seva actuació és més un gest de voler reconquerir un poder que no un tema de tipus litúrgic.

Tot això ens duu a datar el procés de la supressió de la litúrgia hispana a Toledo des dels anys 1086, quan Bernat de Sahagún assaltà la mesquita major de la ciutat, convertint-la en catedral, fins a final de l'any 1095, quan el mateix arquebisbe Bernat dispersà l'antiga comunitat clerical mossàrab de la catedral, introduint-hi monjos de Sahagún per a celebrar-hi el culte, com a conseqüència de la sublevació dels clergues toledans que la servien.

Però, deixant a part totes aquestes qüestions, per últim, cal plantejar-se directament el problema de l'origen de les sis cèlebres parròquies mossàrabs toledanes. En concret, ¿ja existien, l'any 1085, quan la ciutat va ser lliurada al poder reial castellano-lleonès? D'acord amb el que fins aquí hem dit, sembla impossible de poder afirmar-ho. La comunitat mossàrab segurament era tan reduïda i amb tan poca clerecia que no les podia pas tenir obertes al culte ni les necessitava. De fet, l'únic testimoni que tenim de la seva existència abans de la segona meitat del segle XII, no diu pas que ja existissin abans de l'any 1085. En l'esmentat capítol tercer del llibre quart, Ximènez de Rada afirma que la litúrgia hispana, amb l'error d'atribuir-la a sant Isidor i a sant Leandre, era la pròpia de les esglésies de la ciutat de Toledo —«viguit»—, i que encara se celebrava —«viget hodie»— en sis parròquies del seu temps. El mot «hodie» ens porta als anys 1209-1247 en què ell era l'arquebisbe de Toledo. D'aquest text, treure'n l'afirmació que les sis parròquies ja existien l'any 1085, és forçar-lo i fer-li dir el que no diu.

Quan començaren, doncs, a existir? Quan foren creades? El mateix Ximènez de Rada ens ho explica en aquest mateix capítol quan diu que en el moment de l'arribada dels almohades a la península, vers l'any 1147, tres bisbes andalusos, fugint de la persecució, s'instal·laren, amb les seves comunitats, que potser tampoc no eren gaire nombroses, a la mateixa ciutat de Toledo. Eren els bisbes de Medina Sidònia, de Niebla i de Marchena, junt amb l'ardiaca Archiquez, cèlebre per la seva santedat. Alhora que sortien del perill almohade també quedaven emparats pels privilegis de repoblament que els reis castellano-lleonesos concediren a la ciutat, llavors potser encara no prou poblada. La data més o menys exacta de l'arribada d'aquestes comunitats mossàrabs andaluses ens és donada per la carta «Inobedientiae crimen quam grave» del papa Eugeni III (1145-1152) als responsables civils de la ciutat de Toledo —«universitatis vestrae»—, queixant-se que havien lliurat

esglésies a grups de mossàrabs immigrants —«ecclesias de manu laicorum recipiant»— que no volien obeir l'arquebisbe i que en les celebracions litúrgiques, en el tipus de tonsura que portaven i en els seus vestits —«in sacramentis missarum et aliis divinis officiis, tonsura quoque clericali et vestimentis»—, segons els seus antics costums, pretenien actuar diferentment de l'Església catòlica.²¹ L'acusació havia estat feta per l'arquebisbe Ramon (1125-1152). L'arribada d'aquests grups de mossàrabs, que portaven litúrgia pròpia amb els corresponents llibres per a celebrar-la, cal posar-la, doncs, en els anys 1145-1152, en què coincidirien el papa Eugeni III i l'arquebisbe Ramon, uns cinquanta anys abans que Ximènez de Rada ens ho expliqui en la seva obra, data no excessivament llunyana dels fets per a saber què es deia.

Medina Sidònia i Niebla eren seus episcopals; però, com que, pel que se sap, Marchena no ho havia estat mai, cal pensar que aquest últim era un bisbe itinerant que amb la seva comunitat hi havia passat algun temps, abans d'instal·lar-se definitivament dins les muralles de Toledo. De les dues primeres comunitats mossàrabs i dels seus bisbes no en sabem res; de la tercera, la del bisbe de Marchena, en canvi, per sort, en sabem quelcom. Pel testament del batlle de Toledo, Domingo Antolín, fet l'any 1161, se sap que aquest va fer llegats a l'arquebisbe de Toledo i als bisbes Joan de Marchena i Fèlix.²² Del bisbe Fèlix tampoc no en sabem res, perquè tant pot ser el de Medina Sidònia com el de Niebla, i àdhuc d'alguna altra comunitat no esmentada per Ximènez de Rada. En canvi, Joan de Marchena és el bisbe dels grups de cristians que actuaven en la cort nord-africana del rei almoràvit Tasfin-ibn-Alí, mort l'any 1145.²³ Seria en aquest mateix any, o en el següent, que el bisbe i la seva comunitat iniciaren la seva peregrinació, potser primer vers Marchena, per acabar a Toledo. I és molt probable que el batlle Domingo Antolín fos qui lliurés les esglésies de Toledo als mossàrabs fugitius dels almohades, gest blasmat pel papa Eugeni III en els anys 1145-1153, a petició del bisbe Ramon de Toledo. També és molt possible que els bisbes Joan de Marchena i Fèlix siguin els mateixos esmentats al final de les llistes episcopals dels díptics del *Missale Mixtum*.²⁴ El batlle els hauria donat

21. PL 180, 1559.

22. A. GONZÁLEZ PALENCIA, *Los mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII*, vol. 3, 380-384, doc. 1014.

23. F. FITA, «Obispos mozárabes refugiados en Toledo a mediados del siglo XII», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 30 (1897) 529-532.

24. M. S. GROS, «Els textos dels antics díptics hispànics», *RCatT* 28 (2003) 321-322.

l'església toledana de Santa Justa i Santa Rufina, precisament les patrones Sevilla, si no és que ells mateixos li haguessin donat aquesta titulació en dipositar-hi relíquies de les dues màrtirs hispalenses.

Sorpren, però, que unes esglésies cristianes fossin en mans del poder civil municipal i que aquest les donés a immigrants sense el vist-i-plau de l'arquebisbe. Per això cal pensar que aquestes esglésies en realitat eren mesquites abandonades i sense culte, sense excloure, però, que abans del 711 haguessin estat llocs de culte cristià, cosa que tan sols unes excavacions ben fetes en cada una podrà aclarir.²⁵

Al principi, aquests grups de mossàrabs crearien problemes a l'arquebisbe Ramon de Toledo, tal com deixa entendre la lletra del papa Eugeni III, però al final acabaren adaptant-se, els uns i els altres, a la nova situació. L'arquebisbe acceptà que exercissin els seus poders episcopals, tal com diu Ximènez de Rada, però solament sobre els membres de la seva comunitat, creant així parròquies de tipus personal. També les discussions sobre la validtat i ortodòxia de la litúrgia hispana que celebraven, devia fer que els nous vinguts diguessin, defensant-se, que era la litúrgia de sant Isidor i sant Leandre de Sevilla, nom que li donà Ximènez de Rada i que, com hem dit anteriorment, restà inscrit en els llibres litúrgics, impresos per ordre del Cardenal Cisneros vers l'any 1500, en un intent de revitalitzar el culte de la comunitat mossàrab de la ciutat.

El grup del bisbe Joan de Marchena és el que s'instal·là en la parròquia de Santa Justa i Santa Rufina, perquè tots els manuscrits conservats de la tradició litúrgica hispana, segons sembla, vénen d'aquesta parròquia i són els que serviren al canonge Alfonso Ortiz per a preparar les esmentades edicions cisnerianes.

La primera referència documental que tenim de l'existència d'aquesta església és de l'any 1156,²⁶ data que concorda amb el que acabem de dir. De les altres cinc parròquies mossàrabs gairebé no en sabem res i —cosa més greu— pràcticament no sabem quins llibres litúrgics utilitzaven, excepte la de Santa Eulàlia, que en la primera meitat del segle XIII era servida per una comunitat monàstica. Anscari M. Mundó li atribueix un cert nombre de manuscrits litúrgics toledans, tots pertanyents a l'antiga tradició litúrgica

25. Les últimes recerques fetes en l'església de Santa Justa i Santa Rufina han permès de constatar que a mitjan segle XI encara era una mesquita. Cf. G. ROSELLÓ BORDOY, «Algunas reflexiones sobre el cúfico toledano en base a un nuevo texto de fundación», *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos de Madrid* 30 (1998) 155-180.

26. GONZÁLEZ PALENCIA, *Los mozárabes de Toledo*, vol. 1, p. 32, doc. 4-7.

hispana A, la pròpiament toledana.²⁷ La comunitat, doncs, no hauria pas vingut d'Andalusia sinó potser de la mateixa província eclesiàstica de Toledo o bé de la de Mèrida, si es pensa en el nom de la titular de l'església on s'establí. La primera referència documental que tenim de la seva existència és de l'any 1195.²⁸

De les altres quatre parròquies mossàrabs, les primeres dates documentals conegudes són aquestes: Sant Marc, l'any 1155;²⁹ Sant Sebastià, l'any 1181;³⁰ Sant Torquat, l'any 1188,³¹ i Sant Lluc, també l'any 1188.³² Com que no se n'han conservat llibres litúrgics antics, no podem saber quin tipus de litúrgia hispana utilitzaven, i, per consegüent, tampoc no podem intuir d'on eren més o menys originàries les comunitats que les formaven, ni si arribaren a Toledo abans o després que la de Santa Justa i Santa Rufina.

No hi ha, doncs, arguments per a defensar que les antigues parròquies mossàrabs de Toledo existissin abans de l'any 1085. La comunitat cristiana toledana en aquesta data era tan feble que no les necessitava pas ni, evidentment, no les podia tenir obertes al culte, perquè amb un sol lloc, segurament l'església de Santa Maria d'Alficcén, en tenia prou. La comunitat mossàrab toledana, però, al llarg del segle XII, sobretot a mitjan segle, augmentà molt, tal com hem dit, en acollir grups mossàrabs de la meitat sud de la península que optaren per instal·lar-se en la ciutat sota la protecció dels privilegis de repoblació que els reis castellano-lleonesos concediren a la ciutat. Aquest és el cas ben documentat de la parròquia de Santa Justa i Santa Rufina.³³ A més, el caràcter de parròquies d'índole personal que sembla que tingueren ja des del seu origen, mostra que, de fet, eren unes jurisdiccions de tipus personal, no territorial, sobreposades a les antigues estructures eclesiàstiques tradicionals de la ciutat.

27. A. M. MUNDÓ, «La datación de los códices litúrgicos toledanos», *Hispania Sacra* 18 (1965) 21.

28. GONZÁLEZ PALENCIA, *Los mozárabes de Toledo*, vol. Preliminar, 187.

29. *Ibid.*, 192.

30. *Ibid.*, 198.

31. *Ibid.*, 199.

32. *Ibid.*, 191.

33. En la carta de presentació al cardenal Cisneros, publicada davant del *Missale Gothicum*, el seu editor, el canonge toledà Alfonso Ortíz, agraeix al rector de la parròquia mossàrab de Santa Justa i Rufina i al de la Sant Lluc la seva col·laboració. Això permet de suposar que la clerecia de la parròquia de Sant Lluc també utilitzava en les celebracions litúrgiques els llibres de la litúrgia hispana de sant Isidor i sant Leandre. Cf. PL 85, 94.